HØRING

Bevaringsstrategi for næringers og industriers kulturmiljø

Riksantikvarens forslag

RIKSANTIKVAREN 2025

Høringsversjon
Riksantikvaren 2025

ISBN / [ISBN]

Stikkord / [Stikkord]

Riksantikvaren
Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo
Besøksadresse / Schweigaards gate 28
Tlf. / 22 94 04 00
Faks / 22 94 04 04
E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no
Utarbeidet av / [Utarbeidet av]

Design / [Navn på byrå]

Bilde forside: Avbildet. Knaben gruver Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren.

STED: Odda smelteverk. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren

Forord

Norge er en industri- og teknologinasjon. I hele Norge finner vi spor av hva industri og teknologi har betydd for landet vårt. Vi har et felles ansvar for å ta vare på kulturmiljøene våre, og bevaringsstrategien skal legge til rette for dette.

Industri og teknologi har gitt grunnlag for at vi kan leve gode liv. Bearbeiding av råstoff, basert på naturressursene våre, har bidratt til vekst og utvikling i samfunnet vårt både på lokalt og nasjonalt plan.

Både små og store virksomheter har sysselsatt og livnært folk på ulike måter gjennom tidene, og bidratt til en stor bredde av kulturmiljø knyttet til næringer og industri.

Håndverk, kunnskap og tradisjoner gir liv til kulturarven. Bevaringsstrategien for næringers og industriers kulturmiljø skal sikre at vi tar vare på og tar i bruk hele bredden av de historiske sporene.

Gjennom denne strategien ønsker vi å løfte næringers og industriers kulturmiljø og bidra med tiltak der behovene er størst. Målet er å bevare, og samtidig finne smarte, langsiktige løsninger som gir nytt liv til kulturmiljø og som skaper verdier for framtiden.

Hanna Geiran

riksantikvar

Innhold

INNLEDNING **6**

Bevaringsstrategiens oppbygning og struktur 7

Prosess og medvirkning 9

Forvaltning av kulturmiljø – roller og ansvar 10

Virkemidler 13

NÆRINGERS OG INDUSTRIERS KULTURMILJØ

Beskrivelse og avgrensning 15

Kunnskap 16

utfordringer og muligheter 20

DELTEMA 1: INDUSTRIEN SOM BYGDE SAMFUNNET

Beskrivelse og avgrensning 25

Utfordringer og muligheter 29

Interessenter og aktører 32

DELTEMA 2: VÅRE MANGFOLDIGE NÆRINGER

Beskrivelse og avgrensning 33

Utfordringer og muligheter 35

Interessenter og aktører 37

DELTEMA 3: INDUSTRIENS LOGISTIKK

Beskrivelse og avgrensning 38

Utfordringer og muligheter 40

Interessenter og aktører **42**

Sammendrag

Bevaringsarbeidet skal vektlegge og styrke betydningen av kulturmiljø for samfunnet. Dette er i tråd med Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold.* Regjeringens grep med nye bevaringsstrategier skal strukturere innsatsen for å oppnå de nasjonale målene ved å koordinere virkemidler og involvere ulike aktører. Den nasjonale bevaringsstrategien for næringers og industriers kulturmiljø skal bidra til at et mangfold av kulturmiljø blir bevart og tatt i bruk som ressurs i en bærekraftig samfunnsutvikling. Strategien skal også bidra til engasjement for næringers og industriers kulturmiljø. De tre deltemaene i bevaringsstrategien er prioriterte områder i kulturmiljøpolitikken knyttet til det omfattende kulturhistoriske temaet næringers og industriers kulturmiljø.

Deltema 1: Industrien som bygde landet handler om næringene med størst betydning gjennom tidene og om industriens rolle i samfunnsbyggingen. Mange av industrimiljøene knyttet til de største næringene kan være vanskelige å ivareta gjennom fysisk bevaring. Samtidig har de et uutnyttet potensial for formidling av kunnskap om industriutviklingen. Denne kunnskapen rommer erfaringer som er nyttige for en bærekraftig samfunnsbygging i tiden framover. Den høye omstillingstakten i dagens samfunn gjør at viktige kulturmiljøverdier fra vår nyeste industrihistorie kan gå tapt om vi ikke sikrer kunnskap om dem i tide. Prioriterte områder er *Industrimiljøet* og *Hjørnesteinsbedriften*. Innsatsen skal bidra til å bevare og formidle et bredere utvalg av kulturmiljø som representerer de største næringene og den samfunnsbyggende rollen de har hatt helt opp til vår tid.

Deltema 2: Våre mangfoldige næringer handler om sårbar og mangfoldig industriarv. Det gjelder verdifulle kulturmiljø som bidrar til identitet og tilhørighet i rurale og urbane strøk. Prioriterte områder er *Byindustri* og *Særegen småindustri*. De representerer både store kulturmiljøverdier og betydelige ombruksressurser. Arealpress og arealknapphet en utfordring for byindustrien, men det finnes også store muligheter for ombruk. Byindustrien representerer en ressurs for verdiskaping og bærekraftig bruk av bygninger og arealer. Den særegne småindustrien inneholder et mangfold som ikke er godt nok kjent, og som står i fare for å gå tapt. Både byindustrien og den særegne småindustrien trenger mer oppmerksomhet. Innsatsen skal bidra til at disse kulturmiljøene blir bevart og verdsatt som del av vår mangfoldige industriarv.

Deltema 3: Industriens logistikk handler om bevegelige kulturminner og infrastruktur knyttet til næringers og industriers kulturmiljø. De bevegelige kulturminnene representerer store verdier for opplevelse og engasjement. Den fysiske infrastrukturen er en viktig forutsetning for nærings- og industrivirksomhet. Infrastrukturen er nødvendig for at bevegelige kulturminner kan brukes, og for at både bevegelige kulturminner og infrastruktur skal forstås som deler av en helhet. Prioriterte områder er *bevegelige kulturminner* og *infrastruktur* knyttet til næringers og industriers kulturmiljø. Innsatsen skal bidra til at bevegelige kulturminner og infrastruktur blir bevart og brukt.

Innledning

Kulturmiljøfeltet er en del av klima- og miljøpolitikken. Et godt samspill mellom kulturmiljø- og naturforvaltning, og ønsket om å kunne se natur og kulturmiljø i sammenheng utgjør et viktig grunnlag for en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.

En helhetlig miljøforvaltning innebærer også et godt samarbeid med andre samfunnsområder. Materiell og immateriell kulturarv er uløselig knyttet sammen og møtes i de fysiske omgivelsene, i fortellinger og gjennom tradisjoner og språk. Driftskompetanse og kunnskap om materialer er for eksempel helt avgjørende for å ta vare på og forvalte kulturmiljø.

Bevaringsstrategier er et av hovedgrepene for kulturmiljøfeltet i Meld. St. 16 (2019–2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold. Bevaringsstrategiene er nasjonale og skal bidra til å strukturere, samordne og organisere innsatsen slik at virkemidler ses i sammenheng og kulturmiljø ivaretas. De skal videre legge til rette for dialog og samarbeid mellom ulike instanser og sektorer, forvaltningsnivåer og interessenter. Kulturmiljø er en samlebetegnelse som dekker begrepene kulturminner, kulturmiljø og landskap, og brukes når feltet omtales som helhet.

Det er lagt opp til at det skal utarbeides bevaringsstrategier for fire temaer: landbrukets kulturmiljø, kystens kulturmiljø, bygder og byers kulturmiljø og næringers og industriers kulturmiljø. I tillegg har Barne- og familiedepartementet, i samarbeid med Klima- og miljødepartementet og Riksantikvaren, utarbeidet en bevaringsstrategi for kulturhistorisk verdifulle kirkebygg.

Til sammen favner disse temaene hele bredden i kulturmiljøpolitikken. Helhet og samarbeid vil bli tillagt vekt i arbeidet med oppfølgingen av bevaringsstrategiene, og verdiskaping vil være et gjennomgående tema. Et mangfold av kulturmiljø med internasjonale, nasjonale, regionale og lokale verdier skal kunne inkluderes i dette arbeidet.

Riksantikvaren, fylkeskommunene og Sametinget har alle formelle roller i kulturmiljøforvaltningen og er sentrale i arbeidet, men en rekke andre aktører har også ansvar og interesser på kulturmiljøfeltet. I samsvar med sektorprinsippet har de enkelte departementene med underliggende virksomheter et selvstendig ansvar for kulturmiljø i egen sektor. Det er et felles ansvar å ta vare på kulturmiljø og bidra til at de blir forvaltet på en god måte. Kommuner, eiere, frivillige organisasjoner, stiftelser, museer og andre aktører gjør en uvurderlig innsats for å sikre dette.

BEVARINGSSTRATEGIENS OPPBYGNING OG STRUKTUR

Temaene for bevaringsstrategiene er uavhengige av type kulturmiljø og tidsperiode. De favner også bredt geografisk, sosialt, etnisk og næringsmessig. Bevaringsstrategiene er strukturert etter deltemaer som representerer prioriterte områder innenfor hver strategi. Deltemaene er valgt ut fordi de rommer særskilte utfordringer og samtidig et potensial for vern gjennom bruk av kulturmiljø. Det er også et betydelig samarbeids-, forsknings- og formidlingspotensial knyttet til de valgte deltemaene.

De nasjonale kulturmiljømålene synliggjør hva som er ønsket samfunnseffekt. Målstrukturen viser sammenhengen mellom de nasjonale målene og bevaringsstrategienes prioriteringer gjennom innsatsområder, forventet effekt og effektmål.

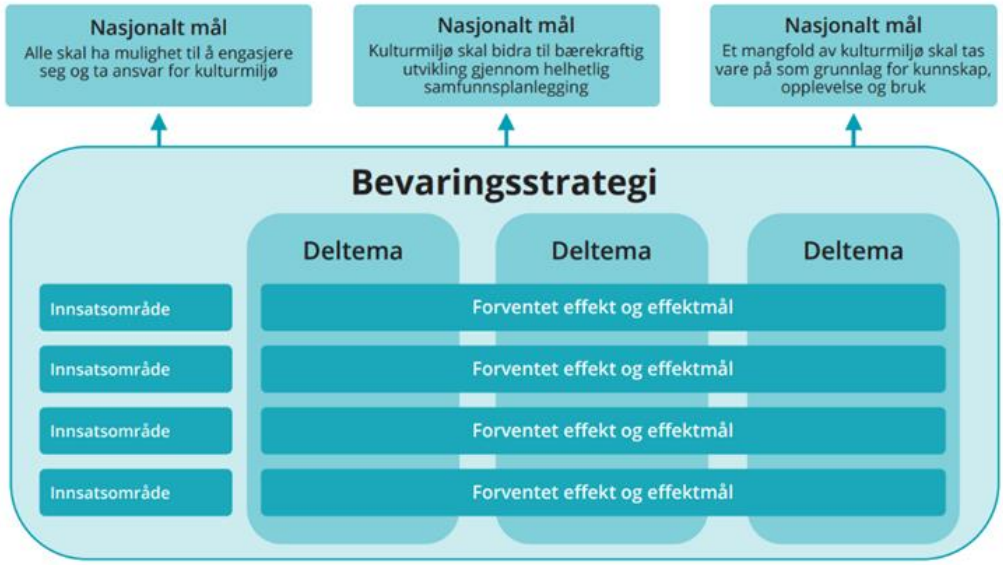

Figur 1 Visuell framstilling av bevaringsstrategienes oppbygning og struktur

Nasjonale mål

De nasjonale målene i kulturmiljøpolitikken ble fastsatt i Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold*:

Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø.
Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging.
Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.
De nasjonale målene viser hva Norge ønsker å oppnå med kulturmiljøpolitikken og hvordan kulturmiljø skal bidra til å fremme en bærekraftig samfunnsutvikling. Det er et felles ansvar å bidra til at vi når de nasjonale målene.

Innsatsområder

Det er fire innsatsområder som går på tvers av bevaringsstrategiene:

- bevaring og bruk
- kunnskap og kompetanse
- opplevelse og engasjement
- urfolk og nasjonale minoriteter

Innsatsområdene utfyller hverandre, og innsatsen på hvert område skal også bidra til effekter på de andre områdene.

- **Bevaring og bruk** omfatter innsats som bidrar til å ivareta kulturmiljø, slik som skjøtsel, sikring, istandsetting og restaurering, og tiltak som fremmer bruk av kulturmiljø. Det kan både inkludere fortsatt bruk, ny eller endret bruk og ombruk.

- **Kunnskap og kompetanse** omfatter innsats som kartleggings- og registreringsarbeid, kunnskapsutvikling og forskning. Det kan også være utvikling av håndverks- og rådgivningskompetanse eller annen kompetanse av betydning for kulturmiljø.

- **Opplevelse og engasjement** omfatter innsats som tilrettelegging, formidling, opplevelser, stedsutvikling, reiseliv og annen næringsutvikling. Det kan også være aktiviteter som legger til rette for inkludering og deltakelse fra frivillige, eiere og enkeltpersoner.

- **Urfolk og nasjonale minoriteter** omfatter innsats som bidrar til å ivareta kulturmiljø knyttet til urfolk og de fem nasjonale minoritetene.

Forventet effekt

Forventet effekt gir uttrykk for hvilke virkninger og effekter viønsker å oppnå på hvert innsatsområde. Den samlede effekten, på tvers av innsatsområdene, skal bidra til at vi når de nasjonale målene i kulturmiljøpolitikken. For å utdype hva som skal til for å oppnå forventet effekt, er det utformet effektmål. Disse skal som hovedregel kunne måles per deltema, men ikke alle effektmålene er like relevante for alle deltemaene eller alle deler av et deltema.

Riksantikvaren har ansvar for å utvikle og foreslå indikatorer som gjør det mulig å rapportere på effektmålene og følge resultatutviklingen over tid. Forslag til nye indikatorer og vesentlige endringer i eksisterende indikatorer skal godkjennes av Klima- og miljødepartementet.

Rapportering

Riksantikvaren skal innhente relevante data for å rapportere resultater til Klima- og miljødepartementet. Riksantikvaren har videre ansvar for å identifisere og vurdere forhold som påvirker måloppnåelsen. Risikovurderinger skal derfor inngå i rapporteringen. Riksantikvaren skal rapportere årlig på effektmålene per deltema, og hvert tredje år gjennomføre en mer

omfattende rapportering. Klima- og miljødepartementet vil årlig rapportere til Stortinget i sin budsjettproposisjon.

Ved endringer i utfordringsbildet og behov for andre prioriteringer kan deltemaer tas ut, legges til eller justeres. Dette må vurderes i forbindelse med rapporteringen om måloppnåelsen for deltemaene. Klima- og miljødepartementet vil vurdere fortløpende hvordan bevaringsstrategiene fungerer, og gjennomføre mer systematiske evalueringer for å få informasjon om effektivitet, måloppnåelse og resultater. Eventuelle endringer skal godkjennes av Klima- og miljødepartementet i samarbeid med berørte departementer.

Målstruktur

Innsatsområde	Forventet effekt	Effektmål
Bevaring og bruk	Et mangfold av næringers og industriers kulturmiljøer er bevart og blir brukt som ressurs i bærekraftig utvikling.	• Koordinering av offentlige virkemidler tilrettelegger for økt bruk og bevaring av kulturmiljø. • Handlingsrommet for fortsatt bruk, ombruk og ny bruk av kulturmiljø utnyttes bedre • Flere eksempler på fortsatt bruk, ombruk og ny bruk av kulturmiljø er tilgjengelige.
Kunnskap og kompetanse	Relevante aktører har kunnskap om næringers og industriers kulturmiljøer til å ivareta dem i sin virksomhet og brukes som grunnlag for verdiskaping.	• Rådgivning og veiledning er videreutviklet og tilgjengelig for flere. • Styrket samarbeid legger til rette for ny kunnskap om kulturmiljø og deling av denne. • Kunnskap og metoder for å ivareta kulturmiljø er videreutviklet og tatt i bruk.
Opplevelse og engasjement	Det legges til rette for opplevelser av og engasjement for næringers og industriers kulturmiljø.	• Flere er interessert og engasjert i kulturmiljø. • Det legges i økende grad til rette for opplevelser i tilknytning til kulturmiljø.
Urfolk og nasjonale minoriteter	Urfolks og nasjonale minoriteters kulturer ivaretas gjennom innsats på linje med øvrige deler av samfunnet innenfor rammen av internasjonale konvensjoner.	• Urfolk og nasjonale minoriteters kulturmiljø vurderes spesifikt i alle effektmålene innenfor de øvrige innsatsområdene.

PROSESS OG MEDVIRKNING

Klima- og miljødepartementet ga i 2021 Riksantikvaren i oppdrag å starte utviklingen av bevaringsstrategier på kulturmiljøområdet. I årene etter har Riksantikvaren fått flere deloppdrag og har blant annet levert forslag til rammeverk og temaer.

For bevaringsstrategien for næringers og industriers kulturmiljø har Riksantikvaren gjennomført en innspillsrunde og en høring for et bredt utvalg av berørte aktører samt konsultasjon med Sametinget. Riksantikvarens ledergruppe har vært styringsgruppe.

Det har også vært en ressursgruppe som har bidratt i arbeidet, med representanter fra

- Finnmark fylkeskommune
- Handelshøyskolen BI
- Kulturdirektoratet
- Landsorganisasjonen i Norge
- Norges Kulturvernforbund
- Norges Museumsforbund
- Norsk Industri / NHO
- Norsk Jernbanemuseum
- Norsk Teknisk museum
- Norsk vegmuseum
- Riksantikvarieämbetet i Sverige
- Rogaland fylkeskommune
- Trøndelag fylkeskommune
- Vestland fylkeskommune

Riksantikvaren har også hatt møte med Norsk industriarv og et digitalt dialogmøte med forvaltningen, der fylkeskommuner, Sametinget, forvaltningsmuseer og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) var invitert.

Riksantikvaren har i hovedsak fått støtte for forslagene til deltemaer og prioriterte områder. Innspillene som har kommet, har vært knyttet til at bevaringsstrategien må være tuftet på en forståelse av helheten og sammenhengene som karakteriserer nærings- og industrihistorien. Dette gjelder blant annet avhengigheter mellom ulike ledd i verdikjeden, mellom ulike utviklingstrinn, mellom næringer og mellom virksomheten og forutsetningene den bygger på, slik som naturressurser og menneskelige ressurser med ulike former for kompetanse, samt tilhørende infrastruktur

Basert på Riksantikvarens forslag til bevaringsstrategi for næringers og industriers kulturmiljø har Klima- og miljødepartementet utarbeidet strategien i samråd med de andre departementene. Klima- og miljødepartementet har også konsultert Sametinget om bevaringsstrategiene, og da har blant annet utformingen av mål og avgrensningen av deltemaer vært tema.

FORVALTNING AV KULTURMILJØ – ROLLER OG ANSVAR

Bevaringsstrategien skal være et verktøy for en samlet innsats og et felles engasjement for å prioritere arbeid knyttet til næringers og industriers kulturmiljø. I det videre arbeidet med næringers og industriers kulturmiljø er det mange aktører som kan spille en viktig rolle, og de

aktørene som allerede har et ansvar og engasjement for disse kulturmiljøene, oppfordres til å strukturere sin innsats slik at den støtter opp om bevaringsstrategiarbeidet.

Nedenfor følger en oversikt over sentrale aktører som forvalter kulturmiljø, og som vil kunne bidra i oppfølgingen av bevaringsstrategien.

Statlige aktører

Klima- og miljødepartementet har det overordnede ansvaret for regjeringens klima- og miljøpolitikk, deriblant kulturmiljøpolitikken. I tråd med sektorprinsippet har de enkelte departementene med underliggende virksomheter et ansvar for kulturmiljø i egen sektor, både når det gjelder myndighetsutøvelse, og når det gjelder bruk av relevante virkemidler.

Riksantikvaren har et overordnet ansvar for den faglige utviklingen på kulturmiljøfeltet. Det er også Riksantikvaren som definerer kulturmiljø av nasjonal verdi og gjør vedtak om fredning, med unntak av kulturmiljøfredninger der det endelige vedtaket gjøres av Kongen i statsråd. Riksantikvaren har ansvar for systematisk oppfølging og koordinering av bevaringsstrategien, med særlig søkelys på mål, resultater og vurdering av risiko.

Riksantikvaren skal målrette og koordinere virkemidlene på kulturmiljøfeltet, avklare rammebetingelser og fordele ressurser inn mot de ulike prioriteringene i bevaringsstrategiene. Dette innebærer blant annet å legge til rette for ulike satsinger og nettverk, utarbeide veiledere og avklare behov for kunnskapsinnhenting.

Flere direktorater forvalter fagområder innenfor næringer og industrier, for eksempel Direktoratet for mineralforvaltning med Bergmesteren for Svalbard, Norges vassdrags- og energidirektorat (NVE) og Kulturdirektoratet. Miljødirektoratet og Statsforvalteren sentrale i miljøforvaltningen.

I tillegg er Kulturminnefondet, med sine virkemidler, en viktig aktør i arbeidet med bevaringsstrategien. Kulturminnefondet gir tilskudd til private eiere av verneverdige kulturmiljø innenfor næringer og industrier, som bygninger og anlegg, og bevegelige kulturminner.

De arkeologiske forvaltningsmuseene og NIKU

De arkeologiske forvaltningsmuseene og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) har en viktig rolle i forskning, formidling og forvaltning av kulturmiljø og kulturminner fra middelalder og forhistorisk tid.

Sametinget

Sametinget er det samiske folkets parlament i Norge og et selvstendig folkevalgt organ. Sametingets mål er å arbeide for anerkjennelse av samenes grunnleggende rettigheter som grunnlag for å ivareta og styrke samisk kultur, språk og samfunnsliv og eksistensen av ulike samiske tradisjoner. Sametinget har tilsvarende myndighet for samiske kulturminner som fylkeskommunen har for øvrige kulturminner, slik ansvarsforskriften §§ 3 og 4 slår fast. Samiske kulturmiljø er viktige innenfor bevaringsstrategi.

Regionale aktører

Fylkeskommunene er sentrale i arealforvaltningen og skal følge opp kommunene med rådgivning. Videre har de hovedansvaret for å initiere og koordinere tiltak og aktivitet i fylkene, avklare virkemiddelbruk og sikre god forvaltning av kulturmiljø. Fylkeskommunene fordeler statlige tilskuddsmidler på kulturmiljøfeltet. De er også en viktig samfunnsaktør som skal stimulere til utvikling og vekst i regionene.

Som samfunnsutviklere kan fylkeskommunene sette kulturmiljø i sammenheng med brede utviklingsmål i regionalt planverk og legge til rette for bruk av virkemidler på tvers av sektorgrenser. Bevaringsstrategien blir et viktig verktøy for fylkeskommunene. Gjennom myndighetsutøvelse og tilskuddsforvaltning og som viktige samfunnsaktører vil fylkeskommunene kunne bidra til oppfølgingen av bevaringsstrategien. De er også viktige når det gjelder å etablere regionale samarbeid, gjennom at de kan initiere og sette i gang prosjekter.

De arkeologiske forvaltningsmuseene har en viktig rolle i arbeidet med aktiviteter knyttet til kulturmiljø fra middelalder og forhistorisk tid.

Kommuner

Kommunene skal, gjennom sitt samordningsansvar etter § 1-4 i plan- og bygningsloven, ivareta ulike nasjonale, regionale og lokale interesser. Plan- og bygningsloven er det viktigste redskapet for å styre arealbruken og sikre kulturmiljø som ikke er fredet etter kulturminneloven. Den er også et viktig verktøy for den kommunale samfunnsutviklerrollen og det mer overordnede og langsiktige arbeidet med planstrategier og kommuneplanens samfunnsdel. De fleste kommuner har laget kulturminne- eller kulturmiljøplaner. Her er næringers og industriers kulturmiljø gjerne omtalt. Bevaringsstrategien kan forankres gjennom slike lokale kulturmiljøplaner eller andre kommunale plan- og vernevedtak.

Museer

Flere museer arbeider med arbeiderhistorie og nærings- og industrihistorie. Disse museene har en viktig rolle som forvaltere, kunnskapsleverandører og formidlere av disse delene av kulturhistorien. Museene driver blant annet med forskning på kulturminner og kulturmiljø, og mange museer eier selv bygninger, anlegg, infrastruktur og bevegelige kulturminner som omfattes av denne strategien. I oppfølgingen av bevaringsstrategien blir det viktig å gjenopprette og styrke samarbeidet med museene og sikre at relevante kompetansemiljøer inngår i de nettverkene som opprettes.

Meld. St. 23 (2020–2021) Musea i samfunnet – Tillit, ting og tid viser den overordnede politiske retningen for museumspolitikken fram mot 2050. Kultur- og likestillingsdepartementet vektlegger behovet for at de statlige virkemidlene som rettes mot den immaterielle og materielle kulturarven, ses i sammenheng.

Frivillige organisasjoner

En rekke frivillige organisasjoner og interesseorganisasjoner er engasjert i næringers og industriers kulturmiljø. Eksempler er Fortidsminneforeningen, Norsk industriarv og foreninger

knyttet til Kulturvernforbundet, slik som Norsk Jernbaneklubb, Rutebilhistorisk Forening og Landsforeningen for Luftfartøyvern. Organisasjonene har kunnskap, gjennomfører aktiviteter og eier eller forvalter kulturmiljø som er relevante for bevaringsstrategien. De frivillige organisasjonene inviteres med i planleggingen og gjennomføringen av tiltak som kan være relevante for dem. I henhold til regjeringens kulturfrivillighetsstrategi, Rom for deltakelse, skal den tverrdepartementale samordningen av frivillighet på kulturarvfeltet videreutvikles.

Næringsorganisasjoner

Innenfor norsk industri og næring er det flere medlemsorganisasjoner for arbeidere og drivere. De største er Landsorganisasjonen i Norge (LO), Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO) og Hovedorganisasjonen Virke. Medvirkning fra organisasjonene er viktig for at strategien skal være relevant for næringer og industrien. Næringsorganisasjonene inviteres med i planleggingen og gjennomføringen av tiltak som kan være relevante for dem.

Eiere

I oppfølgingen av bevaringsstrategien er det viktig at kulturmiljøforvaltningen etablerer et godt samarbeid med eierne. Eierne er blant andre statlige virksomheter og kommuner. Innenfor dette temaet er sektorinternt vern viktig. Videre er mange kulturminner og kulturmiljø eid av privatpersoner eller bedrifter. En forutsetning for å lykkes i arbeidet med å ta vare på næringers og industriers kulturmiljø er at eierne ser seg tjent med å ta hensyn til, ta vare på, sette i stand og bruke kulturmiljøene sine, og at dette i hovedsak er integrert med næringsvirksomheten deres. Eiernes behov og utfordringer knyttet til kunnskap, undersøkelser, istandsetting og ny bruk er derfor svært viktige i oppfølgingen av bevaringsstrategien. Dette gjelder for både bygninger, anlegg, arkeologiske kulturminner og kulturlandskap.

VIRKEMIDLER

Mange virkemidler gir bedre effekt når vi kombinerer dem. En vanlig måte å systematisere virkemidler på er å dele dem inn i de fire overordnede kategoriene juridiske, økonomiske, pedagogiske og organisatoriske virkemidler.

Juridiske virkemidler

Juridiske virkemidler omfatter lover og forskrifter og i enkelte tilfeller rundskriv og andre avtalelignende dokumenter. Lovregulering er et av de sterkeste virkemidlene forvaltningen kan benytte, og er tett knyttet til offentlig myndighetsutøvelse. For næringers og industriers kulturmiljø er særlig plan- og bygningsloven, forurensingsloven og naturmangfoldloven relevante, i tillegg til kulturminneloven. Norge har også sluttet seg til en lang rekke internasjonale konvensjoner som har betydning for utformingen av lov og forvaltning på kulturmiljøfeltet. Det gjelder blant annet europeisk konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarv (Valetta-konvensjonen), Europarådets landskapskonvensjon, Europarådets rammekonvensjon om kulturarvens verdi for samfunnet (Faro-konvensjonen), Unescos konvensjon om vern av verdens kultur- og naturarv (verdensarvkonvensjonen), ILO-

konvensjonen om urfolks rettigheter og rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, og Unescos konvensjon om beskyttelse av kulturverdier i tilfelle av væpnet konflikt.

Økonomiske virkemidler

Det finnes økonomiske virkemidler og tilskuddsordninger i både offentlig og privat sektor. Sentrale ordninger er blant annet Riksantikvarens og Kulturminnefondets tilskuddsordninger. Sektorenes ansvar for å holde sine statlig eide kulturmiljø i god stand krever en betydelig økonomisk innsats. Innenfor jernbanesektoren forvalter dessuten Norsk jernbanemuseum en tilskuddsordning for museumsbaner og prosjekter knyttet til jernbanens kulturminner.

Økonomiske virkemidler har ofte form av tilskudd til utbedring eller restaurering av kulturminner eller kulturmiljø. I bevaringsstrategien skal de ses i en større sammenheng, der kulturmiljøets bevaring kan påvirkes på andre måter enn gjennom istandsetting, blant annet gjennom tilrettelegging for bruk og ved ulike satsinger på kartlegging og formidling. Med begrensede økonomiske virkemidler er det viktig at vi i arbeidet med bevaringsstrategien finner nye løsninger og koordinerer de økonomiske virkemidlene slik at de gir best mulig effekt og genererer en positiv og langvarig virkning.

Pedagogiske virkemidler

Betegnelsen pedagogiske virkemidler brukes vanligvis om en gruppe virkemidler som har til formål å informere og/eller øke bevisstheten og kunnskapen hos bestemte målgrupper. Formidling er også et pedagogisk virkemiddel for å stimulere til opplevelse og engasjement.

Eksempler på pedagogiske virkemidler er skriftlige veiledere og retningslinjer, informasjonskampanjer og kompetanseutviklingstiltak, forvaltning av kunnskapsdatabaser og statistikk samt muntlig rådgivning og veiledning. En viktig funksjon ved pedagogiske virkemidler er også å gi tolkninger og anbefalinger når det gjelder regelverk, saksbehandlingsrutiner og tjenesteutforming. Pedagogiske virkemidler brukes ofte sammen med andre virkemidler og kan bidra til å gjøre dem mer treffsikre og effektive.

Organisatoriske virkemidler

Organiseringen av offentlig virksomhet har betydning for styring og kan sammen med andre virkemidler påvirke måten forvaltningen jobber på for å nå politiske mål. Organisatoriske virkemidler omfatter blant annet endring av tilknytningsform fra forvaltningsorgan til foretak, overføring av ansvar innad i statsforvaltningen og mellom forvaltningsnivåene samt etablering av råd og utvalg. Konsultasjonsordninger innad i forvaltningen og mellom forvaltningen og ulike samfunnsgrupper (eksempelvis nasjonale minoriteter og urfolk) betraktes ofte som et organisatorisk virkemiddel.

Næringers og industriers kulturmiljø

Den nasjonale bevaringsstrategien for næringers og industriers kulturmiljø løfter fram næring og industri som en viktig del av Norges historie. Å bruke naturressursene har vært avgjørende for mennesker til alle tider, og bearbeiding og foredling av råstoff har dannet grunnlag for industrivirksomhet opp gjennom tidene. I senere tid – perioden etter 1950 –har også kommunikasjonsteknologien (IKT) dannet grunnlag for nye industrivirksomheter og stor industriutvikling.

Bevaringsstrategien omfatter tre deltemaer. De er valgt ut fordi de rommer særskilte utfordringer og samtidig et potensial for vern gjennom bruk.

De tre deltemaene dekker ulike aspekter som sammen utgjør en helhet. De gjenspeiler sammenhenger som det er viktig å kjenne til for å kunne forstå nærings- og industrihistorien og for å kunne prioritere. Deltemaene må derfor ses i sammenheng.

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Næringers og industriers kulturmiljø omfatter et mangfold av kulturmiljø som spenner fra de eldste sporene etter næringsvirksomhet og fram til vår tid. Bevaringsstrategien favner om både de store næringsgrenene og lokal foredling og tilvirkning som har preget samfunnsutviklingen i Norge gjennom tidene. Bevaringsstrategien er tidsuavhengig.

Ordet *næring* dekker både primærnæringer, sekundærnæringer og tertiærnæringer, men denne bevaringsstrategien er i hovedsak avgrenset til kulturmiljø innenfor sekundærnæringer. Kulturmiljø knyttet til primærnæringene fiske, jordbruk og skogbruk hører inn under bevaringsstrategiene for landbrukets kulturmiljø og kystens kulturmiljø.

Industrien sin betydning for utviklingen av steder er ikke inkludert i bevaringsstrategien for næringers og industriers kulturmiljø. Stedsutvikling hører inn under bevaringsstrategien for bygder og byer, som også i noen grad kommer inn på tertiærnæring.

Bevaringsstrategien for næringers og industriers kulturmiljø berører imidlertid primærnæringer og tertiærnæringer når de er forbundet med en sekundærnæring, for eksempel ved transport eller salg av varer fra produksjonen. Enkelte næringer kan dessuten defineres som både primærnæring og sekundærnæring, slik som bergverk og oljeindustrien.

Hovedvekten i bevaringsstrategien ligger på industri, men i en vid betydning av ordet. Den vide betydningen er at industri er næringsvirksomhet som består i bearbeidelse av råstoffer eller råvarer. Dermed kan den også kan favne om for eksempel jernutvinningen tusenvis av år tilbake.

Arkeologiske problemstillinger er foreløpig ikke tatt med som egne prioriterte områder, men deltemaene inkluderer arkeologiske kulturmiljø og legger vekt på mulighetene knyttet til bruk

av arkeologiske metoder. Handlingsplanen og rulleringer av bevaringsstrategien vil kunne inkludere konkrete temaer og problemstillinger som ikke er en del av strategien i dag.

Næringsvirksomhet er gjerne sammensatt og karakterisert av avhengigheter mellom ulike ledd i verdikjeden. Industrien er avhengig av teknologiutvikling, som igjen beror på forskning og innovasjon. Den er også avhengig av infrastruktur og transportmidler for å få tilført råvarer og for å nå markeder. Næringshistorien i Norge er dessuten preget av at næringene før i tiden var forbundet med hverandre gjennom mangesysleri, blant annet i forbindelse med sesongarbeid.

Derfor er ikke bevaringsstrategiens avgrensning basert på utvalgte kategorier av kulturmiljø som representerer konkrete bransjer. Avgrensningen ligger heller i det som er vektlagt innenfor de prioriterte områdene. Den brede tilnærmingen til *industrimiljø* under deltema 1 er myntet på de største næringene for å få fram hovedtrekkene i norsk nærings- og industrihistorie. *Hjørnesteinsbedriften* handler særlig om betydningen av de menneskelige ressursene som kommer til syne gjennom de store bedriftenes sysselsetting og teknologiutvikling.

Under deltema 2 er *byindustri* valgt ut på grunn av sårbarheten i pressområder, mens det prioriterte området *småindustri* særlig handler om det lite kjente mangfoldet. Deltema 3 er avgrenset til *bevegelige kulturminner* og *infrastruktur knyttet til næringer og industri* med hovedvekt på bruk av bevegelige kulturminner i sammenheng med bevart infrastruktur.

Strategien gjelder først og fremst den materielle kulturarven – de fysiske sporene etter menneskers bruk av naturressurser og landskap. Dette er ansvarsområder som inngår i kulturmiljøforvaltningens primære arbeidsfelt. Samtidig henger materiell og immateriell kulturarv uløselig sammen. Kunnskap om materialbruk og kompetanse til å holde kulturminner i drift er avgjørende for å drive god bevaring av industriarven. Relevante aspekter ved immateriell kulturarv er derfor en del av strategien.

KUNNSKAP

Nærings- og industrihistorie

Industrier, næringer og handel med varer forteller mye om framveksten av nasjonen og om opp- og nedturer på veien mot dagens velferdssamfunn. Nærings- og industrihistorien inneholder viktige utviklingstrekk ved teknologiske framskritt, men også forklaringer på stagnasjon og tilbakegang. Lokalt ressursgrunnlag, handelsnettverk, kapitalkrefter og arbeidskraft er eksempler på faktorer som har hatt stor innvirkning.

Viktige utviklingstrekk i Norges nærings- og industrihistorie

Allerede i forhistorisk tid skapte folk produkter som genererte noe mer enn det aller nødvendigste. Byttehandelen opp gjennom de forhistoriske periodene la grunnlaget for et handelsnettverk. I bronsealderen ble blant annet pelsverk, elgtenner og gevirer sendt ut fra

nordområdene, og sannsynligvis skjedde det en utvikling i skipsteknologi som gjorde handel og eksport over åpent hav mulig så tidlig som 2400 år f.Kr.

Handel har blitt regnet som viktig for å bygge diplomatiske og militære allianser og bekrefte elitens makt. Fra slutten av 700-tallet begynte håndverkerne i Skandinavia å serieprodusere for eksempel kammer og smykker. De laget hundrevis av nærmest like kammer, spenner og glassperler, som ble som solgt i større byer.

Jernproduksjon startet rundt 300–400 f.Kr. i førromersk jernalder. Jern ble utvunnet fra myrmalm og brukt til våpen og redskaper. Jerneksporten i vikingtiden genererte økonomisk overskudd og skaffet maktallianser og militære midler som gjorde det mulig å samle høvdingdømmene til ett rike. På den måten hadde jernproduksjonen stor betydning for rikssamlingen i Norge.

Bergverk er omtalt i *Historia Norvegiae* (1170), men den eldste sikre dokumentasjonen av norsk malmbergverk er fra 1490. Omkring 1540 tok kronen initiativ til omfattende drift ved en rekke malmforekomster knyttet til kobber, sølv, bly og jern. I bergverksprosessen inngikk gruvedrift, anrikning og smelting. Produksjonen krevde vannkraft for drift av blåsebelger. Utstrakt tømmerhugst og kullbrenning, og transport av materialene, ble utført av lokale bønder. Stabil bergverksdrift kom først i gang etter sølvfunnet på Kongsberg i 1623. Sølv- og kobberdrift resulterte i store enkeltvirksomheter med mange tusen arbeidere.

Norsk trelasteksport kan følges tilbake til skriftlige kilder fra sent på 600-tallet. Dendrokronologiske undersøkelser har avdekket at norsk tømmer er blitt brukt i tidlige middelalderske bygninger blant annet i Irland og Skottland. Handelsvirksomhet med tømmer er godt dokumentert i kilder fra 1400-tallet. Tidlig på 1500-tallet ga oppgangssagen et hopp i tømmereksporten.

Fisk har vært et viktig ressursgrunnlag siden steinalderen. Tørrfisk var en stabil eksportvare fra middelalderen. Basert på antall sysselsatte var landbruk og fiske de dominerende næringene mellom 1400- og 1800-tallet. Etter andre verdenskrig gikk fiskeflåten i Norge gjennom en modernisering og profesjonalisering. Landet fikk helårsfiskere. Samtidig ble det færre fiskere, og større selskap og fartøy (tråler). Siden 1970-årene har landet fått en ny fiskerinæring med havbruket, som står for tusenvis av arbeidsplasser og milliardomsetninger fra eksport.

Innenfor skipsteknologi representerer de padlede, havgående båtene fra bronsealderen en avgjørende utvikling. I vikingtiden fikk skipene seil, som gjorde båtene raskere. Senere har internasjonal skipsteknologi vært av stor betydning for utviklingen av den norske handelsflåten. Skipsflåten vokste betraktelig på 1700-tallet da norske redere engasjerte seg i fraktfart for krigførende land. På 1800-tallet var hovedtyngden av redere trelasthandlere, kjøpmenn og bergverkseiere, og dampteknologien gjorde sitt inntog. På slutten av 1800-tallet begynte man å bygge skip med stålskrog. Innføringen av dieselmotorer, og senere turbiner, revolusjonerte skipsfarten på 1900-tallet. Utviklingen av containertransport på 1950-tallet effektiviserte

lastingen og lossingen av skip, noe som reduserte kostnadene og økte hastigheten i global handel. Moderne skip er utstyrt med sofistikert navigasjons- og kommunikasjonsutstyr, og hensynet til bærekraft og energieffektivitet er en viktig drivkraft i skipsteknologien.

Bredalsholmen verft. Foto: Ulf Ingemar Gustafsson, Riksantikvaren

De industrielle revolusjonene

Innenfor økonomisk historie regner man med flere industrielle revolusjoner. Den tekniske utviklingen skjer ofte gradvis, men noen ganger som gjennombrudd. Industriell revolusjon kalles det først når man kan se at ny teknologi blir satt sammen med nye systemer for produksjon, distribusjon og salg samt nye forretningsmodeller. Grovt sett kan det identifiseres tre slike revolusjoner, som er kjennetegnet av (1) mekanisert fabrikkproduksjon i relativt små bedrifter, (2) standardisert masseproduksjon i storbedrifter og (3) digitalisering av produksjon og handel organisert i nettverk av bedrifter og organisasjoner.

Allerede tidlig på 1800-tallet foregikk det fabrikkproduksjon i Norge, med Kongsberg våpenfabrikk og utstrakt brennerivirksomhet. 1840- og 1850-årene var preget av gjennombruddet for tekstilindustri og mekaniske verksteder i flere norske byer. I 1860- og 1870-årene ble det etablert en rekke tresliperier drevet med dampmaskiner. Fra 1880- og 1890-årene vokste det fram en ny industri som produserte tremasse, cellulose og papir, og utviklingen av de mekaniske verkstedene var sterk. Næringsmiddelindustrien vokste også i stort omfang.

Ved inngangen til 1900-tallet hadde primærnæringene en dominerende stilling i norsk økonomi. Jordbruk, skogbruk og fiske stod for nesten halvparten av sysselsettingen. I årene etter 1900 overtok industrien som den viktigste næringen i landet, i både inntjening og antall sysselsatte.

Perioden fra 1905 til 1920 blir regnet som det store gjennombruddet for industrialiseringen. Da kom fossekraft omdannet til elektrisitet i alminnelig bruk i industrien. Norge fikk stor vekst i kraftintensiv industri som elektrokjemisk og elektroteknisk industri. Siden har metall- og prosessindustri hatt en dominerende posisjon i norsk industri, mens petroleumsindustri og tjenestenæringer tok over som de største næringene i antall ansatte fra 1980-årene.

Utviklingen av en moderne infrastruktur har vært den viktigste forutsetningen for nærings- og industriutvikling. Særlig viktig var framveksten av skipsfarten og utbyggingen av jernbane, veier og kanaler, utviklingen av postvesen, telegraf og senere telefon og internett, etableringen av kraftverk og elektrisitetsnett, oppbyggingen av banker og finansinstitusjoner og utviklingen innenfor skolevesenet, høyere utdanning og forskning.

Den tredje industrielle revolusjonen i Norge
Framveksten av informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) var driveren i den tredje industrielle revolusjonen. I Norge var den sterkt knyttet til skips-, olje-, metall- og prosessindustrien, for eksempel gjennom dynamisk posisjonering, flerfasetransport (OLGA-teknologi for olje og gass) og utviklingen av datastyrt smelteverksproduksjon. Denne utviklingen henger sammen med statens satsing på å etablere forskningsinstitutter i perioden etter andre verdenskrig, og særlig utover 1980-tallet. Senere har også utvikling av "grønnere" industri, transport og eksport vært en drivkraft i den teknologiske utviklingen.

Fram til omkring 1970 jobbet en tredjedel av alle sysselsatte i sekundærnæringene. I dag er andelen redusert til tjue prosent. Nedgangen skyldes nedlegging av produksjon, flytting av virksomhet til utlandet, outsourcing av støttefunksjoner, dreining mot tjenesteproduksjon, og teknologisk utvikling, som gjør at det er behov for færre sysselsatte.

Tidligere arbeid med tekniske og industrielle kulturmiljø

Siden 1980-tallet har det vært arbeidet aktivt med fagfeltet tekniske og industrielle kulturminner i Norge, både i kulturmiljøforvaltningen, i statlige virksomheter og i museumssektoren. Riksantikvaren overtok ansvaret for fagfeltet tekniske og industrielle kulturminner fra Norsk kulturråd (i dag Kulturdirektoratet) i 1991. I 1994 kom Riksantikvarens verneplan for kulturmiljøforvaltningens arbeid med tekniske og industrielle kulturminner.

Da bevaringsprogrammet ble etablert i 2007, samarbeidet kulturmiljøforvaltningen og museumssektoren nært. Dette var en styrke som utgjorde et vesentlig grunnlag for bevaringsprogrammet, men samarbeidet avtok gjennom programperioden.

I tiden fram til 2025 ble det laget flere verneplaner for ulike kategorier av tekniske og industrielle kulturminner. Arbeidet har særlig dreid seg om kulturminner fra den første fasen av industrialiseringen i Norge, med vekt på produksjons-, arbeids- og levekår. En rekke kulturmiljø knyttet til næringer og industri er fredet eller vernet. For enkelte kulturmiljø har dokumentasjon vært et viktig virkemiddel for å sikre kunnskap om det som ikke lot seg bevares fysisk.

Som en del av Riksantikvarens bevaringsprogram for tekniske og industrielle kulturminner har det siden 2000-tallet vært satset betydelig på 15 prioriterte industrianlegg, som utgjør helhetlige miljø med produksjonsutstyr, infrastruktur, arbeiderboliger med mer. Målet har vært å sikre et representativt utvalg anlegg som er knyttet til Norges viktigste næringsveier, og som har hatt en vesentlig betydning for den regionale næringslivshistorien.

Gjennom bevaringsprogrammet har samtlige anlegg bygd opp og utviklet kompetanse på bevaring av industrianlegg generelt og på bevaring av eget anlegg spesielt. Kompetanse i form av håndverkere har vært avgjørende for å kunne opprettholde arbeidet med vedlikehold av anleggene, men også nødvendig handlingsbåren kunnskap for drift og vedlikehold av maskinparker. Dette gjør de 15 anleggene til viktige aktører i den videre utviklingen av feltet, og gir fagområdet et unikt utgangspunkt for videre bevaringsarbeid. I Meld. St. 16 (2019–2020*) Nye mål i kulturmiljøpolitikken* blir det trukket fram at det er viktig å sikre kompetansen som er opparbeidet ved anleggene, og dele den med andre relevante håndverksmiljø.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Hovedutfordringene knyttet til næringers og industriers kulturmiljø er

- manglende mangfold, næringsmessig representativitet og geografisk spredning i bevaringen av næringers og industriers kulturmiljø
- kunnskapshull, et utdatert kunnskapsgrunnlag og manglende bevissthet om kulturmiljøverdier, særlig knyttet til industriutviklingen i vår nære historie
- for lite helhetlig tilnærming i bevaring og formidling av næringers og industriers kulturmiljø
- krevende bevaring og ombruk
- manglende kompetanse på materialer, særlig betong og stål, og drift
- delt ansvar og behov for mer samarbeid mellom sektorer

Manglende mangfold, næringsmessig representativitet og geografisk spredning

Bevaringsprogrammet hadde et begrenset fokus både geografisk og næringsmessig. Det var nødvendig å gjøre et begrenset utvalg. Anleggene er store og komplekse, og det er kostnadskrevende å bevare dem.

Dette kan ha hemmet utviklingen av feltet for øvrig og medvirket til at det ikke er tilstrekkelig mangfold og representativitet i det som er bevart. Gjennom programperioden manglet forvaltningen både en oppdatert verneplan og et tilstrekkelig kunnskapsgrunnlag. Dette gjorde det vanskelig å prioritere tiltak som kunne sikre næringsmessig og geografisk representativitet i bevaringen av tekniske og industrielle kulturminner.

Prioriteringen av store industrianlegg i bevaringsprogrammet har medført at vekten i bevaringsarbeidet fremdeles ligger på den tidlige industrialiseringen av Norge. Nyere industri samt mellomstor og liten industri og næring er underrepresentert og til dels fraværende.

Også sammenhengen mellom faste kulturminner, som bygninger og infrastruktur, og bevegelige kulturminner har vært nedprioritert – dels fordi dette har ligget utenfor Riksantikvarens ansvarsområde, dels fordi samarbeidet med museumssektoren har avtatt i perioden.

Ved å rette oppmerksomheten mot mangfoldet av næringer kan det videre bevaringsarbeidet bidra til langt bredere næringsmessig og geografisk representativitet.

Kunnskapshull, et utdatert kunnskapsgrunnlag, og manglende bevissthet

Tidligere har bevaringsarbeidet konsentrert seg om framveksten av industrien rundt 1900, og dette har ført til kunnskapshull. Det er i liten grad at den nyere utviklingen er blitt betraktet i et kulturmiljøperspektiv, og raske endringer gjør at det etterslepet stadig øker. Den høye endringstakten gjør at industriarven som fenomen hele tiden endres og utvides, samtidig som den også utfordres. Og fordi den ligger så nær vår egen tid, kan den være vanskelig å få øye på.

Manglende bevissthet om kulturmiljøverdiene er derfor også en utfordring. Nyere bygninger og anlegg blir ofte ikke oppfattet som kulturminner. Industriarkitektur er i liten grad blitt dokumentert og systematisk kartlagt, og det trengs derfor en bedre oversikt over industriarkitekturen.

Også når det gjelder arkeologiske kulturminner, er det behov for bevisstgjøring. Arkeologiske kulturmiljø knyttet til eldre næringer og produksjon fanges ikke alltid opp som del av kategorien nærings- og industrimiljø. Særlig perioden fra 1537 til tidlig på 1900-tallet er mangelfullt belyst.

Når forvaltningen mangler tilstrekkelig kunnskap om og oversikt over verdiene i næringers og industriers kulturmiljø, er det fare for at enkelte kulturmiljø blir oversett i arealplanleggingen – og i verste fall går tapt.

Et oppdatert kunnskapsgrunnlag vil gi forvaltningen et bedre prioriteringsgrunnlag og samtidig bidra til økt forståelse av kulturmiljøverdiene og hvilke ressurser kulturmiljøene representerer i et bærekrafts- og ombruksperspektiv.

For lite helhetlig tilnærming

Faglige skillelinjer i Norge kan også være noe av forklaringen på svakhetene i kunnskapsgrunnlaget. De gjør at næringers og industriers kulturmiljø ikke blir betraktet i et bredt nok perspektiv. Skillelinjene fører blant annet til at arkeologiske metoder sjelden brukes på etterreformatoriske kulturmiljø, og at den arkeologiske perioden er blitt underkommunisert i sammenhenger der næringers og industriers kulturmiljø blir behandlet.

Tverrfaglighet skaper muligheter for å vinne ny kunnskap og forståelse gjennom å kombinere metoder. Arkeologiske metoder er relevante både for arkeologiske funnsteder for industri og for etterreformatorisk industri. Kombinert med historiske kilder og kulturmiljøforvaltningens vernevurdering, kan de bidra til nye perspektiver gjennom tolkning av materialitet og teknologi.

Dokumentasjon og kartlegging ved hjelp av en tverrfaglig tilnærming vil også bidra til en mer helhetlig forståelse av næringers og industriers kulturmiljø ved å fange opp både tidsdybde og funksjonelle sammenhenger. Dette kan igjen gi et godt grunnlag for å kunne prioritere på tvers av faglige skillelinjer.

En helhetlig forståelse av hvordan industrier og næringer er avhengige av ulike forutsetninger og av hverandre, og hvordan de påvirker samfunnet, gir muligheter for å formidle kunnskap som er relevant for dagens samfunn. Dagens industri står på skuldrene til tidligere industri, og kapital, sysselsetting og ressursgrunnlag er avgjørende faktorer for hva slags verdiskaping som er mulig, og hvordan den kan påvirke mennesker og samfunnslivet.

Krevende bevaring og ombruk

Når industri- og næringsvirksomheter legges ned, står store lokaler og arealer tomme igjen. Disse kan være krevende å bevare og ta i bruk, blant annet fordi det er kostbart å sette dem i stand. Samtidig er det potensial for å gjenbruke de store bygningsvolumene og arealene på en måte som kan bidra til å redusere klimagassutslipp i vesentlig grad.

Forurensning etter tidligere virksomhet er en annen utfordring forbundet med ny bruk av industribygninger og - arealer. Ombruk vil for eksempel kunne kreve miljøsanering, som er regulert av ulike regler og forskrifter, og som kan være kostbart. Det er også knyttet miljøkrav til bruk av bevegelige kulturminner, sammen med en del andre krav, avgifter med mer.

Derfor er det viktig med et kunnskapsgrunnlag som synliggjør både utfordringer og muligheter knyttet til næringers og industriers. Det er også behov for veiledning, som peker på mulige løsninger. Dette vil bidra til mer og bedre bevaring og ombruk.

Manglende kompetanse

Kompetansemangel er en utfordring. Særlig mangler det kompetanse på materialene betong og stål og på drift og bruk av produksjonslinjer og bevegelige kulturminner. Drifts- og materialkompetanse er nødvendig for å bevare bygninger, anlegg og interiører knyttet til

industriers kulturmiljø. Kompetanse på å ivareta bevegelige kulturminner er tett knyttet til målet om å kunne bruke dem.

Tilgang på riktig håndverkerkompetanse og muligheter for å opprettholde den immaterielle kulturarven har dermed stor betydning for bevaringen av næringers og industriers kulturmiljø.

Ved de 15 anleggene i bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner er det opparbeidet verdifull kompetanse både på stål og betong og på drift av maskineri og bevegelige kulturminner. Det er gode muligheter for å videreutvikle og dele denne kompetansen slik at den kan komme flere kulturmiljø til gode, i tråd med intensjonen i Meld. St. 16 (2019–2020). Behovet for å videreutvikle og dele denne kompetansen må også ses i sammenheng med Riksantikvarens håndverksstrategi.[1]

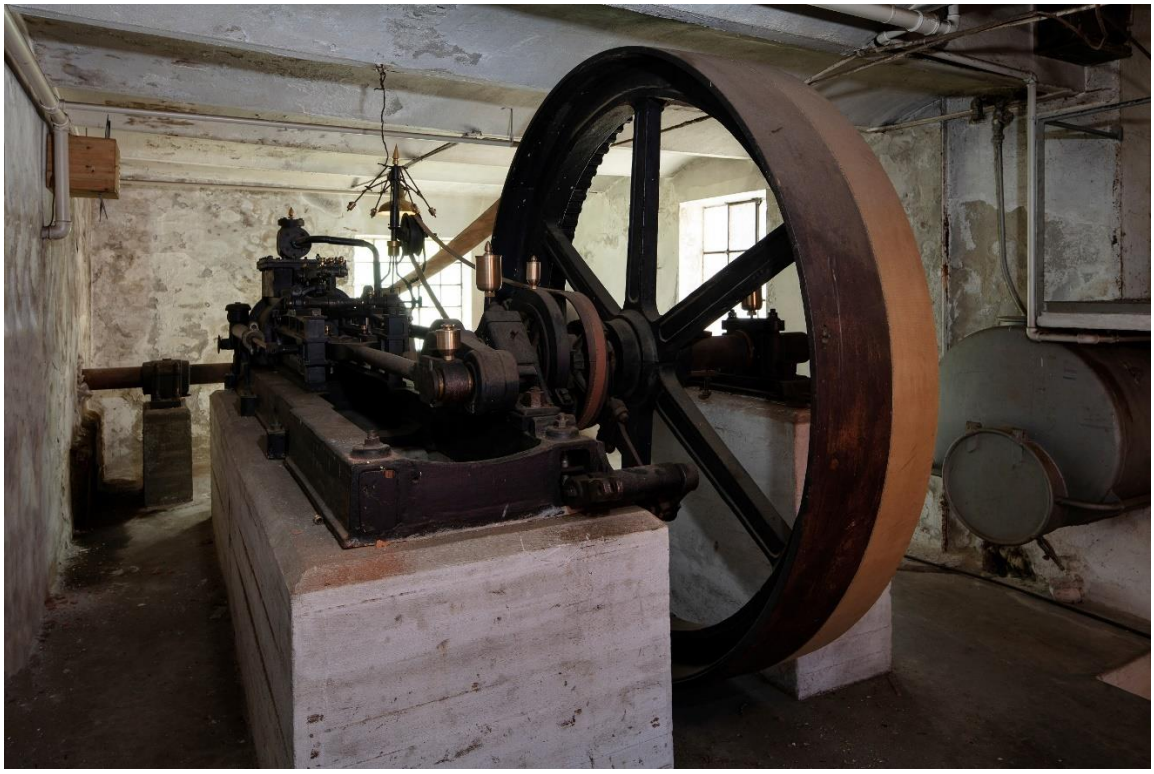

Spillum dampsag. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren

Delt ansvar og behov for mer samarbeid på tvers av sektorer

Museer forvalter og formidler en rekke fysiske kulturminner og kulturmiljø knyttet til næring og industri, også bevegelige kulturminner. Forvaltning og vedlikehold er finansiert med midler innenfor to sektorer. Kulturmiljøforvaltningen ligger under Klima- og miljødepartementet, mens museene får driftsstøtte over budsjettet til Kultur- og likestillingsdepartementet. Både på grunn av denne ansvarsfordelingen og fordi samarbeidet mellom de to sektorene avtok gjennom

[1] Riksantikvarens håndverksstrategi – Digitalt.ra.no

perioden for bevaringsprogrammet, er det behov for tettere samarbeid og for å se ulike virkemidler i sammenheng.

Også ansvaret for infrastruktur og bevegelige kulturminner er fordelt på flere aktører. I dag ligger det overordnede ansvaret for infrastruktur til Samferdselsdepartementet, med enkelte unntak. Hovedansvaret for forvaltningen av de bevegelige kulturminnene ligger primært i museumssektoren og frivillig sektor, mens forvaltningen av kulturmiljø knyttet til infrastruktur ligger til kulturmiljøforvaltningen.

At myndighet og ansvar er delt mellom flere sektorer, innebærer at det er ulike lovverk, hjemmelsgrunnlag og regler som gjelder, noe som gir ulike muligheter for juridisk vern. Disse ulikhetene har, til sammen og over tid, ført til manglende sammenheng og helhet i bevaringen og forvaltningen av de bevegelige kulturminnene og kulturmiljøene som de er knyttet til.

Samtidig er det fullt mulig for kulturmiljømyndighetene, museumssektoren og samferdselssektoren å samarbeide tettere innenfor den eksisterende myndighets- og ansvarsdelingen. Det er også mulig å ta hensyn i plan- og beslutningsprosesser på tvers av kommunale, regionale og statlige myndigheter og ansvarsområder.

I tillegg er det et stort potensial for å styrke samarbeidet med museer og arkiver. Det kan for eksempel dreie seg om å bruke andre metoder og virkemidler enn dem kulturmiljøforvaltningen besitter. Dette kan involvere dokumentasjon og formidling, som kan bidra til å øke interessen og engasjementet for næringers og industriers kulturmiljø.

Deltema 1: Industrien som bygde samfunnet

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Dette deltemaet handler om industriutviklingens betydning for samfunnsbyggingen – både nasjonalt, for det store velferdssamfunnet og på et mer lokalt plan. Det tar for seg næringene som har hatt størst betydning for industriutviklingen i Norge gjennom tidene, og forutsetningene de bygger på, som ressursgrunnlag, kapital, kompetanse og arbeidskraft. Dette er drivkrefter som har vært viktige i å bygge samfunnet nasjonalt, regionalt og lokalt.

Å rette oppmerksomheten mot dette skal øke kunnskapen om og interessen for norsk nærings- og industrihistorie – og bidra til forståelsen av velferdssamfunnets framvekst. Det skal også løfte fram flere perspektiver i fortellingen om våre næringer og industrier, blant annet gjennom ulike arbeiderhistorier.

Næringene med størst betydning for industriutviklingen er de største næringene målt i sysselsetting, økonomisk verdi (BNP i nyere tid) og eksport. Dette er for eksempel fiske og havbruk, mineralutvinning, skipsindustri, trelast, næringsmiddelindustri, våpenindustri, kraftintensiv industri som kjemisk og metallurgisk industri, mekaniske verksteder og skipsbygging, og olje og gass. Deltemaet synliggjør de viktigste utviklingssprangene i industrihistorien sett i et langt tidsperspektiv – fra forhistorisk tid og fram til det grønne skiftet i dag. Det retter seg derfor mot størrelser som er egnet til å representere de store utviklingstrekkene i industriutviklingen.

Deltemaet skal bidra til en mer helhetlig tilnærming til store industrimiljø. Det skal også bidra til å gjøre det mulig å bevare og formidle store og komplekse industrianlegg, blant annet gjennom en tverrfaglig innsats for å utvikle dokumentasjon.

Under dette deltemaet prioriteres disse områdene:

a) industrimiljø
b) hjørnesteinsbedriften

Industrimiljø [2]

Industrimiljø er det fysiske miljøet som rommer industriens funksjonelle sammenheng og utstrekning. Industrimiljøet som helhet representerer sammenhengen mellom

[2] Dette prioriterte område med beskrivelse er bygget på rapporten *Industriløftet: Fagstrategisk innspill om museumsutvikling innen industriminnefeltet i Vestland (2020).:* 0136LRR3Lz3i

ressursgrunnlaget, landskapet, kapitalen, kompetansen, arbeidskraften og teknologiutviklingen. Dette er viktige forutsetninger for etableringen og utviklingen av industrien som det er nødvendig å fange opp for å forstå hvordan de største næringene våre har utviklet seg.

For å kunne se disse sammenhengene må kulturmiljø etter de største næringene betraktes som helhetlige miljø og ikke bare som enkeltanlegg. De må også ses i en geografisk kontekst. Miljøenes geografiske plassering viser hvor næringene har etablert seg, og hvilke forutsetninger som har påvirket valget av sted. I tillegg viser den hvilke typer arealer som er brukt, og omfanget av arealbruken knyttet til ulike typer industri.

Tinfos kulturmiljø. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren

Til sammen utgjør dette lokaliseringsmønstre, med nasjonale og regionale særtrekk. Industriens lokaliseringsmønstre er en viktig del av industrihistorien. I dette perspektivet er også industrienes plassering i forhold til byer, tettsteder og eksisterende bosetning relevant.

For eksempel kan bynær industri være koblet til byborgerne via kapitalen, men lokalisert i randsonen av byen på grunn av arealbehov eller kraftbehov. Rural industri foredler gjerne produkter fra primærnæringen eller andre lokale ressurser og kan være koblet til lokale bønder gjennom både kapital og arbeidskraft.

Industrimiljø rommer gjerne spor etter tidligere industrivirksomhet, noe som illustrerer hvordan industri ofte er bygd på annen industri. De kan også favne om flere samtidige virksomheter, noe som viser hvordan ulike næringer og industrier avhenger av hverandre, for eksempel gjennom tilgang på arbeidskraft, tjenester og infrastruktur.

I industrimiljøene tegner det seg også mønstre i hvordan bygninger og anlegg er organisert, hvordan de er plassert i terrenget, og hvordan de er utformet for ulike typer produksjon. Enkelte produksjonsledd kan for eksempel kreve særlige sikkerhetstiltak, noe som kan komme til uttrykk gjennom plasseringen i terrenget og forholdet til andre produksjonsledd og bygninger.

De største næringene våre er representert gjennom mange typer industrimiljø, og anleggene varierer i størrelse og kompleksitet. De største næringene har i stor grad vært de samme over svært lang tid, men har gjennomgått betydelige strukturendringer. Det har blant annet blitt færre og større enheter. Perioden etter 1970 preges av særlig store og komplekse industrianlegg, for eksempel innen olje- og gassindustri, verftsvirksomhet, havbruk og høyteknologisk produksjon.

Mange nyere industrimiljø er så store og komplekse at de krever andre tilnærminger enn bare fysisk bevaring.

Hjørnesteinsbedriften

Hjørnesteinsbedriften karakteriseres ved å ha spilt en avgjørende rolle for sysselsettingen i og utviklingen av lokalsamfunnet eller distriktet den er etablert i. Virksomheter med en slik betydning forekommer innenfor flere næringsgrener, blant annet industrivirksomhet basert på primærnæringene, som bergverk og fiskeri.

Findusfabrikken, Hammerfest. Foto: Kåre Kivijärvi, Gjenreisningsmuseet Hammerfest.

Hjørnesteinsbedriften hadde vanligvis en stor arbeidsstokk i forhold til folketallet på stedet og bidro til befolkningsvekst. De store virksomhetene trakk til seg arbeidskraft fra fjern og nær.

Arbeidsinnvandringen har bidratt til større befolkningsmangfold, og flere minoritetsgrupper har vært viktige ressurser i nærings- og industrihistorien. For eksempel utgjorde kvener en stor del av arbeidsstyrken innenfor bergverksdriften i Nord-Norge.

De menneskelige ressursene har vært viktige forutsetninger for industrivirksomhet på flere plan, både gjennom forskning og byggevirksomhet og i alle ledd av produksjonen. De representerer ulike typer kompetanse innenfor vitenskap, ingeniørkunst og håndbåren kunnskap.

Ingeniøren er et eksempel på en menneskelig ressurs som har satt betydelige visuelle spor i næringers og industriers kulturmiljø. Ingeniører står bak mye av industriarkitekturen og infrastrukturen. Den industrielle revolusjonen genererte behov for teknisk kompetanse på flere områder. Siden da har ingeniørene som faggruppe vært grunnleggende i og for industrien i Norge.

Norge er rikt på naturressurser, men har en krevende topografi og et barskt klima. Å utvikle teknologi for norske forhold var nødvendig for å kunne utnytte naturressursene. Et godt eksempel på dette er norsk oljeindustri i den værharde Nordsjøen. Her har det vært avgjørende å stadig kunne videreutvikle teknologi for oljeleting, boring, ilandføring og transport.

Arbeidsinnvandringen til Norge har en lang historie som strekker seg tilbake til middelalderen. På 1600-tallet ble mange tyske fagfolk rekruttert til Norge for å jobbe i bergverksindustrien, spesielt på steder som Kongsberg og Røros. På 1800-tallet kom det mange arbeidsinnvandrere fra nabolandene, inkludert Sverige og Finland, for å jobbe i jordbruk og industri. Den moderne arbeidsinnvandringen startet for alvor på 1960-tallet, da Norge begynte å rekruttere arbeidskraft fra land som Pakistan og Tyrkia for å dekke behovet i industrien. Denne perioden varte fram til innvandringsstoppen i 1975. Etter at EU utvidet seg østover i 2004, har det vært en betydelig økning i arbeidsinnvandringen fra Øst-Europa, spesielt fra Polen og Litauen. Arbeidsinnvandringen har betydd mye for den økonomiske utviklingen i Norge og har bidratt til å forme det moderne norske samfunnet.

Etter at industrialiseringen av Norge skjøt fart på 1900-tallet, fulgte det en teknologiutvikling som etter hvert satte Norge i førersetet for avansert teknologi. I tiden etter andre verdenskrig ble uavhengige oppdragsforskningsinstitutter etablert for å bidra til landets industrielle utvikling. Et eksempel på det er «Selskapet for industriell og teknisk forskning ved Norges tekniske høgskole», som ble etablert av Norges Tekniske Høyskole i 1950 og som nå er SINTEF.

SINTEs flerfaselaboratorium på Tiller. Foto: Lars Andreas Berg, SINTEF.

Industrialiseringen førte også med seg framskritt i folks hverdag og nære omgivelser. En ny metode for å produsere fullgjødsel gjorde for eksempel gjødsel billigere for gårdbrukere,[3] og industrietableringer kunne gi lokalsamfunn tidlig tilgang på elektrisk strøm.

Samtidig har industrialiseringen ført til negative konsekvenser for natur og miljø, blant annet gjennom store naturinngrep og forurensning. Det gjelder for eksempel i forbindelse med gruvedrift og bergverk, der slagghaugene er en viktig del av kulturmiljøet, men også en kilde til forurensning av vassdrag gjennom avrenning av tungmetaller – selv mange år etter at gruvene er nedlagt.

Videre finnes det flere eksempler på at industrietablering og kraftutbygging har kommet i konflikt med samiske reindriftsområder, slik som kraftutbyggingen i Altavassdraget.

Både de positive og de negative sidene ved industriens påvirkning på samfunnet, og dens rolle i utviklingen av velferdssamfunnet, hører til bildet av industrien som bygde samfunnet.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Utfordringene og mulighetene innenfor dette deltemaet knytter seg i hovedsak til

[3] "Oddaprosessen", utviklet av kjemiker Erling Johnson i 1927–1928.

- å sikre helhet og sammenheng i kulturmiljøene knyttet til våre største næringer gjennom tverrfaglig dokumentasjon og bred tilnærming
- å synliggjøre de menneskelige ressursene og ulike typer kompetanse som var avgjørende for industriutviklingen

Sikre helhet og sammenheng i kulturmiljøene

Kulturmiljøene knyttet til de største næringene våre er ofte store og komplekse. De kan også være lite tilgjengelige. Det gjelder særlig for en del av de nyere næringene, der kunnskapshull og raske endringer gjør at det ennå mangler oversikt over og innsikt i hva kulturmiljøene består i.

Dokumentasjon, kartlegging og registrering vil derfor være viktige virkemidler i bevaringsarbeidet, både som supplement og som alternativ der juridisk og fysisk vern er for kostnadskrevende. Med slike tiltak kan er det mulig å utnytte potensialet i kunnskaps- og opplevelsesverdiene knyttet til kulturmiljøer som ellers er lite tilgjengelige. Økt kunnskap bidrar til å løfte interessen og engasjement for kulturmiljøene knyttet til våre største næringer.

Kulturmiljøene etter de største næringene står gjerne i sammenheng med spor etter annen industrivirksomhet. Dette kan være virksomheter de har en funksjonell tilknytning til eller tidligere virksomheter, som har benyttet seg av de samme naturressursene. De inngår da i en kontekst som er preget av tidsdybde og kulturminner med forskjellig bevaringstilstand og materialitet, men faglige skillelinjer har gjort det vanskelig å fange helheten og sammenhengene.

Imidlertid er det gode muligheter for å øke kunnskapen om kulturmiljøene gjennom en tverrfaglig tilnærming, som industriarkeologi, hvor materielle spor etter industri blir dokumentert gjennom en kombinasjon av arkeologiske og historiske metoder. En tverrfaglig tilnærming kan bidra til en mer helhetlig forståelse av kulturmiljøene og belyse både geografisk plassering, funksjonelle sammenhenger og tidsdybde i industrimiljøene. På den måten kan en tverrfaglig tilnærming også bidra til å sikre bredden av industrimiljøtyper knyttet til våre største næringer i bevaringsarbeidet.

En slik tilnærming kan videre utvides til å omfatte bygningsmiljø og boligstrøk som står i sammenheng med industrimiljøene. Det kan bidra til å synliggjøre hvordan industrien har formet bebyggelse og bosetningsmønstre, og hvilke fysiske omgivelser som har dannet rammen for industriarbeiderklassen liv utenfor arbeidsplassen.

Synliggjøre de menneskelige ressursene og ulike typer kompetanse

Et mangfold av mennesker har bidratt til samfunnsbyggingen. Likevel har arbeiderhistorisk forskning i stor grad konsentrer seg om tradisjonelle mannsdominerte yrker og produksjonsprosesser. Derfor er det behov for å nyansere historien om hvem som representerer de menneskelige ressursene. En slik nyansering kan bidra til å skape stolthet over og engasjement for kulturmiljøene i deler av befolkningen som ellers er underrepresentert i historiefortellingen.

Å løfte fram flere perspektiver på industriens betydning for samfunnet kan dessuten bidra til å gjøre historien relevant for flere og formidle viktig kunnskap til framtidige generasjoner. Begrepet *velferdsstaten* vekker ulike assosiasjoner blant ulike deler av befolkningen, ettersom utviklingen både har skapt velferd og medført tap av kultur og levebrød.

Teknologihistorien er en imponerende og interessant del av norsk industrihistorie som er verdifull å løfte fram for å skape bevissthet om Norge som teknologinasjon. Noen eksempler på norsk teknologi og ingeniørkunst er lysbueprosessen til Birkeland-Eyde, damplokomotivtypen Dovregubben, Troll A-plattformen, X-bow-designet på supplybåter, Halden-reaktoren og Ugelstad-kulene. Økt oppmerksomhet om norsk teknologihistorie og ingeniørkunst kan også bidra til å øke interessen for tekniske fag og yrkesfag som er viktige for en bærekraftig utvikling i framtiden.

Industrialiseringens negative konsekvenser for miljøet er også en viktig del av kunnskapsgrunnlaget for en bærekraftig utvikling. Dette dreier seg for eksempel om erfaringer med avrenning fra forurensende industri til tilstøtende landbruksarealer, elver eller sjøer, hvilke konsekvenser det kan få, og hvordan det kan forhindres med ny teknologi, avfallshåndtering og lignende. Det dreier seg også om konsekvensene av store naturinngrep.

Avrenning fra Folldal gruver til elva Folla. Foto: Maria Lytomt, Riksantikvaren

INTERESSENTER OG AKTØRER

Sentrale interessenter og aktører innenfor dette deltemaet er fylkeskommunene, Sametinget, Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), universitetsmuseene og forvaltningsmuseene. Både offentlige og private forskningsmiljøer samt universiteter, høyskoler og institutter vil kunne bidra med faglig støtte.

Flere bevarte industriminner er forvaltet av museer. Noen av kulturmiljøene knyttet til de største næringene våre ligger under ulike statlige sektorers ansvar, og sektoransvaret spiller en betydelig rolle. LO og NHO er også sentrale aktører i arbeidet med de største næringene.

De 15 prioriterte anleggene fra bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner (Norsk industriarv) er viktige aktører når det gjelder kunnskap om teknologi og arbeiderhistorie. Også utdanningsinstitusjoner som tilbyr teknisk og yrkesfaglig opplæring, spiller en stor rolle i utviklingen av kunnskap som er viktig for feltet.

Samarbeid, nettverksbygging og erfaringsutveksling er viktig for å videreutvikle kunnskap og kompetanse.

Deltema 2: Våre mangfoldige næringer

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Det har gjennom tidene vært et stort mangfold av næringer og industrier med betydning for utviklingen av lokalsamfunn. Karakteristisk for menneskers virksomheter er at de stadig utvikler seg. Utviklingen bidrar til mangfoldige og rike historiske spor, som vitner om aktivitet gjennom ulike tider, men kan også innebære en trussel mot eksisterende kulturmiljø. Spor etter livsgrunnlaget for flere generasjoner kan raskt viskes ut idet de erstattes med noe nytt, når utskiftingstakten er høy og arealpresset er stort. Dette deltemaet retter derfor søkelyset mot kulturmiljø som er særlig sårbare på grunn av arealpress eller fordi de er lite kjent.

Bevissthet om hva som kan identifiseres som kulturmiljø, og hvilke verdier de representerer, er en viktig forutsetning for bevaring. Kulturmiljø knyttet til næringer og industrier har et stort potensial for bærekraft og verdiskaping. De har egenskaper som gjør dem verdifulle i seg selv, men også attraktive for bruk og opplevelser. Industribygninger framstår ofte som landemerker på grunn av sin beliggenhet, størrelse og arkitektur, og er med på å gi byer og steder karakter. Av samme grunn representerer de også en ressurs for bærekraftig bruk og ombruk. Kulturmiljø som bryggerier, meierier, sykkelfabrikker, bakgårdsindustri og ulike småindustrier tilfører en tidsdybde og variasjon til omgivelsene som bidrar til stedets identitet. Sosialhistorisk verdi er også tett knyttet til denne typen kulturmiljø, og reflekterer ulike kulturer og livsgrunnlag.

Deltemaet skal bidra til økt bevaring og bruk, blant annet ved å synliggjøre at ombruk av større næringsbygg og -arealer kan gi en betydelig reduksjon i klimagassutslipp.

Deltemaet skal også bidra til bevaring av et større mangfold av kulturmiljø ved hjelp av prioriterte områder som setter søkelyset på sårbare og lite kjente kulturmiljø.

Under dette deltemaet prioriteres disse områdene:

a) byindustri
b) særegen småindustri

Byindustri

Byindustri er industriell virksomhet som er lokalisert i byområder. Det prioriterte området favner om kulturminner og kulturmiljø knyttet til næring og industri i by.

Byindustrien er ofte formet av lokale ressurser, historiske næringsveier og av hvilke industrier som har fått fotfeste tidligere. En by rommer mange funksjoner innenfor flere sektorer, som transport, tjenester og handel. Byindustrien er derfor gjerne omgitt av bygninger og anlegg med ulike typer funksjoner og ligger i områder med blandet arealbruk.

Kulturmiljø knyttet til byindustri forekommer i ulik karakter og skala, fra små bygninger til store fabrikklokaler. En del av næringshistorien ligger også under bakken, i byens kulturlag.

Byindustrien representerer ulike typer produksjon og dreier seg gjerne om industrigrener med moderat arealbehov, for eksempel konfeksjon, næringsmidler og grafikk.

Byindustri er gjerne tilpasset det eksisterende bebyggelsesmønsteret i byen, ofte som del av en kvartalsstruktur med murgårdsbebyggelse. Den kjennetegnes derfor også ved at den har begrensede ekspansjonsmuligheter.

Industri som har både eksteriør og interiør (produksjonslinjer og maskineri) godt bevart, er sjeldnere i byer enn i rurale områder. Mange industribygninger i byen har fått ny bruk eller er blitt kraftig ombygde. De kan likevel være godt gjenkjennelige som del av byens historie og egenart. Bygningsmiljøer med opprinnelse i sammensatte industrivirksomheter eller industristrøk i byene er lite representert på kulturminnefeltet.

Stavanger ca 1900 til 1910. Foto: Ukjent, Riksantikvaren.

Særegen småindustri

Småindustri er industri i liten skala med få ansatte, som mindre familiebedrifter. Mye av småindustrien representerer mangesysleriet, som er en viktig del av den norske næringshistorien. Med *mangesysleri* sikter vi til binæringer som bønder og fiskere skapte som del av livsgrunnlaget i kombinasjon med hovednæringsveien. Småindustrien rommer et mangfold av ulike næringsveier som har vært viktige for ulike grupper av mennesker gjennom tidene.

I alle deler av landet finnes det småindustri. Den er knyttet til ulike typer ressursutnyttelse, blant annet foredling av råvarer fra primærnæringen, som slakterier, ysterier eller trandamperier. Det kan også dreie seg om tilvirkning av verktøy og utstyr til bruk i annen næringsvirksomhet, som fiskeri, for eksempel båtbyggerier og notbøterier. Småindustrien representerer i tillegg et mangfold av håndverksfag og arenaer for utøvelse av praktisk kunnskap og håndverk, slik som trearbeid eller metallhåndverk.

Innenfor småindustrien finner vi et bredt spekter av kulturmiljø – fra arkeologiske kulturminner og spor etter mangesysleriet via enkeltbygninger til miljø med flere bygninger.

Kvernsteinsbrudd, Hyllestad. Foto: Kim Søderstrøm, Riksantikvaren

Med *særegen småindustri* menes industri som ikke nødvendigvis representerer de mest vanlige eller utbredte næringsveiene, men heller mangesysleriet og de mindre virksomhetene som springer ut fra nød og nytte, oppfinnsomhet og skaperkraft. Med dette avgrenses det prioriterte området for småindustri til å tette kunnskapshull og utforske ulike sider av mangfoldet av lokale næringer og industrier i forskjellige grupper av befolkningen gjennom tidene.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Utfordringene og mulighetene innenfor dette deltemaet knytter seg i hovedsak til

- areal- og utbyggingspress, og muligheter for ombruk og ny bruk
- manglende mangfold, og potensial for verdiskaping, identitet og tilhørighet

Areal- og utbyggingspress, og muligheter for ombruk og ny bruk

Areal- og utbyggingspress utsetter kulturminner og kulturmiljøer for tap og endring, særlig bygninger og arealer knyttet til byindustri. Selv om byindustrien tidvis er tematisert og representert i tidligere bevaringsarbeid, gjør det kontinuerlige presset på byarealer at disse miljøene er spesielt sårbare. Manglende oversikt over byindustri uten vern kan føre til at tapet øker i takt med utbyggingspresset.

Samtidig er ombruksmulighetene store, ettersom byindustri ofte rommer en betydelig bygningsmasse og ligger i attraktive områder. Store bygningsvolum og spesielle konstruksjoner kan være utfordrende å håndtere, men større næringsanlegg og fabrikker har samtidig et betydelig bærekraftspotensial knyttet til ombruk, nettopp på grunn av sin størrelse. Ombruk av slike anlegg kan dermed spille en viktig rolle i arbeidet med å redusere klimagassutslipp – i tråd med Riksantikvarens klimastrategi.[4]

Også i områder brukt til industriformål er det et bærekraftspotensial knyttet til ombruk. Områder som allerede er utbygd, omtales gjerne som gråarealer og kan finnes i både byer og rurale strøk. I slike områder kan det ligge ubrukt industribebyggelse og ledige arealer, uten at arealplanene synliggjør hvilke verdier eller utviklingsmuligheter som finnes der. Gråarealene byr på muligheter for å utvikle allerede bebygde områder istedenfor å bygge ned natur, og for ombruk av bygningsmasse. De representerer også et potensial for å styrke kunnskapen om nye kulturmiljø.

Manglende mangfold, og potensial for verdiskaping, identitet og tilhørighet

Manglende mangfold er en kjent utfordring, som innebærer at de bevarte kulturmiljøene ikke gjenspeiler bredden i nærings- og industrihistorien godt nok. Det har kommet fram i bevaringsstrategiarbeidet,[5] og det er også påpekt i evalueringen av bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner og i en evaluering av Riksantikvarens fredningsstrategi, der småindustri er et av de prioriterte temaene.

Mangfoldet må styrkes – både i næringstyper og i hvilke historier som kommer til syne. Kulturmiljøene og kunnskapen om dem reflekterer ulike menneskers nærings- og industrihistorier, og hvordan disse varierer med kulturer og levesett. Mangfold i det som blir bevart av næringers og industriers kulturmiljø, er dermed viktig for å speile kulturhistorien til ulike deler av befolkningen, blant annet urfolk og nasjonale minoriteter.

En årsak til det manglende mangfoldet i bevaringen kan være at det ikke finnes noen samlet oversikt over kulturmiljø knyttet til ulike typer næringer. For å kunne identifisere de mest sårbare miljøene og øke mangfoldet trenger forvaltningen et bedre kunnskapsgrunnlag basert på en oppdatert oversikt.

Byindustri og særegen småindustri rommer et betydelig verdiskapingspotensial – både i mulighetene for vern gjennom bruk og ved at de bidrar til byer og steders særpreg og attraktivitet. Videre har de en identitetsskapende verdi. Ved å oppleve og lære om slike

[4] Kap. 3 - Kulturmiljøfeltets bidrag til reduksjon av klimautslipp - Digitalt.ra.no
[5] Kartlegging av kulturmiljøforvaltningens arbeid med mangfold. Rapport forprosjekt del 1.

kulturmiljø kan folk få en økt følelse av tilhørighet. Det kan også bidra til engasjement for å ta vare på og bruke kulturmiljøene.

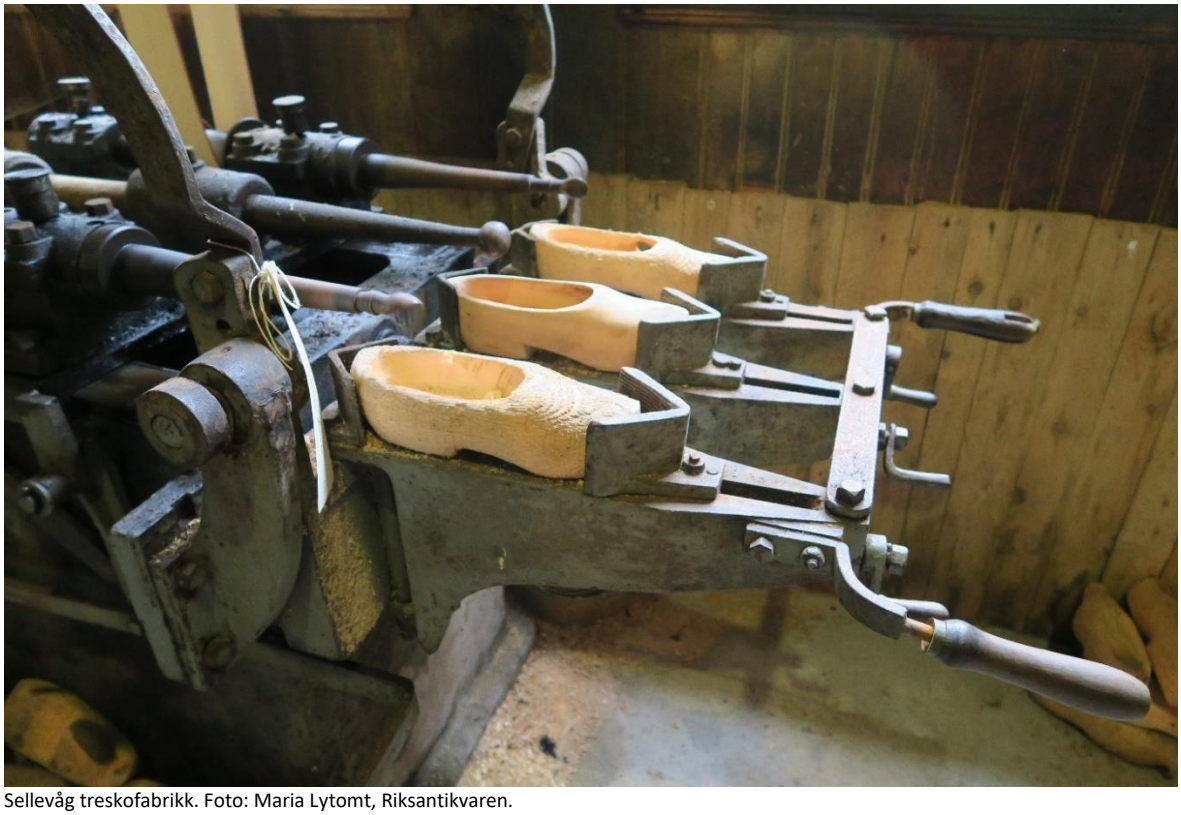

Sellevåg treskofabrikk. Foto: Maria Lytomt, Riksantikvaren.

INTERESSENTER OG AKTØRER

Sentrale interessenter og aktører innenfor dette deltemaet er fylkeskommunene, Sametinget, planmyndighetene i kommunene og ulike organisasjoner. De er viktige både i kunnskapsinnhentingen og i forvaltningen av lokale kulturmiljø.

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), universitetsmuseene og forvaltningsmuseene gjennomfører undersøkelser og forsker på arkeologiske kulturminner. Disse aktørene er det viktig å samarbeid med om sjeldne og lite kjente kulturmiljø knyttet til næring og industri.

De 15 prioriterte anleggene fra bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner (Norsk industriarv) er sentrale aktører når det gjelder kunnskap om vedlikehold og istandsetting av blant annet stål og betong. Kompetanse innenfor istandsetting og vedlikehold finnes også hos ulike museer, bygningsvernsentre og rådgivningstjenester.

Private eiere, næringsutviklere og andre som forvalter industrianlegg, er også sentrale interessenter.

Fortidsminneforeningen kan bli en viktig samarbeidspartner med tanke på erfaringsoverføring fra ombruksprosjekter, for eksempel prosjektet *Lys i gamle hus*.

Deltema 3: Industriens logistikk

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Infrastruktur og bevegelige kulturminner er viktige forutsetninger for næring og industri. Infrastruktur er faste anlegg, systemer og strukturer som er nødvendige for at en virksomhet skal fungere. Bevegelige kulturminner kan være både del av et produksjonssystem og transportmidler brukt i forbindelse med virksomheten. Å fange disse sammenhengene er avgjørende for en helhetlig forståelse av næringer og industri.

Å rette oppmerksomheten mot infrastruktur og bevegelige kulturminner som en viktig del av næringers og industriers kulturmiljø skal bidra til løsninger for bruk og bevaring av bevegelige kulturminner i sammenheng med industrihistorien. Det er også viktig å ivareta det store frivillige engasjementet for disse kulturmiljøene og bidra til å sikre kompetanse og vern gjennom bruk.

Dette deltemaet skal derfor synliggjøre bevegelige kulturminner og infrastruktur som del av næringers og industriers kulturmiljø og bidra til at bevegelige kulturminner kan brukes i bevart infrastruktur.

Under dette deltemaet prioriteres disse områdene:

- bevegelige kulturminner som del av næringers og industriers kulturmiljø
- infrastruktur som del av næringers og industriers kulturmiljø

Bevegelige kulturminner knyttet til industriers og næringers kulturmiljø

Bevegelige kulturminner er en sentral del av historien om utvikling av infrastruktur og teknologi i Norge. Bevaringsstrategien er avgrenset til bevegelige kulturminner som er knyttet til næringers og industriers kulturmiljø. Den omfatter både motoriserte og ikke-motoriserte bevegelige kulturminner.

Bevegelige kulturminner har et variert bruksfelt i industri og næring, for eksempel transport av mennesker, råstoff og produkter. Videre kan de være en integrert del av produksjonen i form av spesialiserte maskiner og utstyr for vedlikehold. I tillegg finner vi bruk av bevegelige kulturminner innen forskning og vitenskap.

Bevegelige kulturminner inkluderer et bredt spekter i typer, alder, historie og bruk. De har vært brukt og brukes i lufta, i verdensrommet, på landjorda, på og under vann. Her er noen eksempler på ulike typer bevegelige kulturminner:

- Luftfartøy, som omfatter fly og helikopter, brukes til transport av arbeidskraft og gods, for eksempel i trafikken til og fra oljeplattformer og ved bygging av kraft- og

kommunikasjonslinjer. Luftballonger, raketter og satellitter er også luftfartøy, som brukes i værobservasjoner, kommunikasjon, forskning og vitenskap.

- Skinnegående materiell er alt som går på skinner, som tralle- og industribaner med lokomotiver og vogner, herunder tog med lokomotiver, motorvogner og vogner til transport av arbeidskraft, råvarer, produkter og utstyr for vedlikehold.
- Rullende materiell for transport av arbeidskraft, råvarer, produkter og vedlikehold kan være busser, lastebiler, biler, motorsykler, beltekjøretøy, maskiner, vogner og sleder.
- Fartøy til bruk innenfor industri, næring, vitenskap og forskning omfatter flåter, prammer, båter og undervannsfarkoster.

Fartøy er et prioritert tema i bevaringsstrategien for kystens kulturmiljø. Denne strategien favner derfor ikke om fartøy, selv om fartøyene har tett sammenheng med og betydning for næringers og industriers kulturmiljø.

Brovold mølle. Foto: Ukjent, Anno Domkirkeodden.

Infrastruktur som del av næringers og industriers kulturmiljø

Infrastruktur er en uløselig del av næringers og industriers kulturmiljø. Det er ikke mulig å drive næring eller industri uten støttesystemer som infrastruktur.

Den fysiske infrastrukturen omfatter en variert kategori av kulturminnetyper. Disse kan ses på både som selvstendige objekter, som en integrert del av et industrianlegg eller som større sammenhenger og transportnettverk. Det kan for eksempel være broer, kaianlegg, kanaler, jernbanespor eller telekommunikasjonstårn – som alle både er selvstendige objekter og inngår i

en sammenheng eller et nettverk. Mange har også opplevelsesverdi ved at de framstår som landemerker. Felles for denne typen kulturminner er at de ofte har et høyt innslag av materialene betong og stål, i tillegg til tre.

Utbygging av infrastruktur har vært avgjørende for etablering og utvikling av næring og industri gjennom tidene. Utbyggingen av ny infrastruktur på 1800-tallet var både en forutsetning for og et resultat av den industrielle revolusjonen. Særlig viktig var overgangen til dampskip og utbyggingen av jernbanen, telegrafnettet, postnettet, veier (for hest og kjerre, senere biler), kanaler, kraftverk og overføringssystemer. I nyere tid har utbygging av effektive transportnettverk og nettverk for informasjonsteknologi vært særlig avgjørende for industrien.

I bevaringsstrategien er infrastruktur avgrenset til de fysiske systemene og strukturene som er nødvendige for at en virksomhet skal fungere. Det gjelder transportnettverk for både import og eksport og annen kommunikasjon.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Utfordringene og mulighetene under dette deltemaet dreier seg i hovedsak om

- bevaring, bruk og engasjement
- sammenheng mellom bevegelige kulturminner og infrastruktur

Bevaring, bruk og engasjement

En felles utfordring for en stor andel av de bevegelige kulturminnene er behovet for egnede steder der de kan stå oppbevart. I mangel på en egnet oppbevaringsplass står mange av disse kulturminnene utendørs, der de er særlig utsatt for slitasje og nedbrytning på grunn av vær og vind og også hærverk.

Bruk av bevegelige kulturminner forutsetter blant annet kompetanse og nødvendige sertifiseringer, sikkerhetskrav og miljøkrav (for eksempel i forbindelse med utslipp). Regler og avgifter, som skal initiere overgang til ny teknologi gjennom å avgiftsbelegge eldre teknologi, rammer ofte bevegelige kulturminner.

Bevaringen av bevegelige kulturminner skjer i stor grad gjennom frivillig engasjement, ofte i foreninger eller lokallag. I dette engasjementet ligger også et ønske om å formidle og tilrettelegge for opplevelser. Det forutsetter at de bevegelige kulturminnene er i driftsklar stand, noe som krever lisenser og sertifiseringer for både personell og materiell. Dette utfordrer det avgjørende frivillige engasjementet i møte med fordyrende og kompliserende krav.

Det frivillige engasjementet for bevegelige kulturminner er stort. De bevegelige kulturminnene rommer særskilte muligheter for å gjøre kulturmiljø levende og tilgjengelige, og bidra til opplevelser og engasjement. Engasjementet er en verdifull forutsetning som det er viktig å opprettholde. Tilrettelegging for bruk av bevegelige kulturminner er særlig godt egnet til å stimulere engasjement og frivillighet.

Miljøene og aktørene som ivaretar og viser fram bevegelige kulturminner, har over tid bygd opp høy kompetanse på bevaring og drift av de bevegelige kulturminnene. Den materielle og håndbårne kunnskapen som disse miljøene representerer, utgjør en stor ressurs for felleskapet. Den er en forutsetning for både bevaring og bruk av de bevegelige kulturminnene, og må holdes levende og videreformidles. Dersom et mangfold av bevegelige kulturminner blir bevart og brukt, kan det gi en positiv effekt for et bredt spekter av fagmiljøer.

Sammenheng mellom bevegelige kulturminner og infrastruktur

Sammenhengen mellom bevegelige kulturminner og infrastruktur er viktig for både bruken, opplevelsen og forståelsen av kulturmiljø. Kulturmiljø skal i størst mulig grad være i bruk – som levende kulturarv. Bevegelige kulturminner som tog, busser og fly tilfører mening og opplevelser til den faste infrastrukturen som for eksempel jernbaneanlegg, veianlegg og flystriper.

Tilgang til infrastruktur er imidlertid en utfordring når det gjelder mange av de bevegelige kulturminnene. For fly er det vanskelig å få tilgang til flyplass og rullebane. For tog handler utfordringene særlig om krav til sikkerhet og nye systemer, som signalsystemet ERTMS, og muligheten til fortsatt å kunne trafikkere det nasjonale jernbanenettet. Samtidig er tilgangen på bevarte eldre jernbaner i driftsklar stand svært begrenset. Både for fly og for kjøretøy som biler, busser og trailere er også tilgangen på drivstoff viktig, og på sikt kan det bli behov for unntak fra foreslåtte nullutslippssoner.[6]

Bevegelige kulturminner kan i større grad løftes fram som viktige deler av bevarte kulturmiljøer. Særlig ligger det et stort potensial i å bruke dem i sammenheng med bevart infrastruktur. Slik kan samspillet mellom immateriell og materiell kulturarv styrkes – noe som også kan støtte opp under og videreføre det frivillige engasjementet.

Å bevare infrastruktur, og legge til rette for at den kan brukes, bidrar også til bruk av bevegelige kulturminner. Dette forutsetter at man identifiserer hvilken infrastruktur som kan tilgjengeliggjøres for bruk.

Tilrettelegging for bruk av bevart infrastruktur og bevaring av et mangfold av bevegelige kulturminner kan få positive ringvirkninger for mange fagmiljøer. Å ta vare på infrastruktur og bevegelige kulturminner krever bred kompetanse innenfor ingeniørfag og drift, i tillegg til kunnskap om tradisjonelt håndverk og eldre materialtyper.

[6] Regjeringen vil kutte utslipp gjennom å elektrifisere transportsektoren. Null- eller lavutslippssoner kan bidra til at vi når klimamålene. I en nullutslippssone blir tilgangen til et definert område reservert for kjøretøy med nullutslippsløsninger, for eksempel elektrisitet, hydrogen og biogass. I nullutslippssoner vil det bli forbudt å ferdes på veien med fossildrevne kjøretøy. Se rapporten Null- og lavutslippssone fra Statens vegvesen.

Gamle Vossebanen. Foto: Ivar Gubberud, Norsk Jernbaneklubb.

INTERESSENTER OG AKTØRER

Sentrale interessenter og aktører innenfor dette deltemaet er samferdselssektoren, museumssektoren og frivillig sektor, for eksempel ved Kulturvernforbundet og flere av deres medlemsorganisasjoner. Private eiere er også aktuelle, ettersom flere bevegelige kulturminner er i privat eie.

Staten og andre offentlige aktører, som Bane NOR og Statens vegvesen, er interessenter ved at de eier av store deler av den bevarte infrastrukturen. Også en rekke museer, som Vestagdermuseet og Norsk vegmuseum, eier mye av den bevarte infrastrukturen.

De 15 prioriterte anleggene fra bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner (Norsk industriarv) er viktige aktører når det gjelder videreutvikling og deling av kompetanse knyttet til bevaring og drift av både infrastruktur og bevegelige kulturminner.

Deltemaet er også sentralt for kulturmiljøforvaltningen, fylkeskommunene og kommunene og for tilsynsmyndigheter som Jernbanetilsynet.

Riksantikvaren
Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo
Besøksadresse / Schweigaards gate 28
Tlf. / 22 94 04 00
Faks / 22 94 04 04
E-post / postmottak@ra.no
www.riksantikvaren.no